

KS. STANISŁAW WILK

STRUKTURA ADMINISTRACYJNA KOŚCIOŁA W POLSCE PRZED BULLĄ *TOTUS TUUS POLONIAE POPULUS*

Organizacja Kościoła rzymskokatolickiego w II Rzeczypospolitej, na mocy postanowień konkordatu (10 lutego 1925) i bulli cyrkumskrypcyjnej *Vixdum Poloniae unitas* (28 października 1925), obejmowała 5 prowincji kościelnych (metropolii)*. W ich skład wchodziło 6 archidiecezji i 15 diecezji. Metropolię gnieźnieńsko-poznańską tworzyły archidiecezje: gnieźnieńska i poznańska oraz diecezje: chełmińska i włocławska. Metropolia warszawska obejmowała archidiecezję warszawską oraz diecezje: plocką, łódzką, sandomierską, lubelską i siedlecką, czyli podlaską. W skład metropolii krakowskiej wchodziła archidiecezja krakowska z diecezjami: kielecką, częstochowską, katowicką i tarnowską. Granice metropolii wileńskiej obejmowały archidiecezję wileńską oraz diecezje: łomżyńską i pińską. Do metropolii lwowskiej należała archidiecezja lwowska: z diecezjami łucką i przemyską. Tak ukształtowana struktura administracyjna Kościoła katolickiego przetrwała do zakończenia II wojny światowej.

Decyzje podjęte przez przywódców mocarstw alianckich na konferencjach pokojowych w Jałcie i w Poczdamie spowodowały znaczne przesunięcie wschodnich i zachodnio-północnych granic Polski. Pod względem przynależności kościelnej w nowych granicach Polski na wschodzie pozostały tylko niewielkie części archidiecezji wileńskiej i lwowskiej oraz diecezji pińskiej. Polska utraciła też na rzecz Związku Radzieckiego całą diecezję łucką i znaczną część diecezji przemyskiej. Zachodnie i północne granice natomiast obejmowały terytoria należące przed wojną do archidie-

* Treść niniejszego artykułu została też opublikowana w opracowaniu zatytułowanym: *Progrediamur oportet in spe. 20-lecie bulli Jana Pawła II Totus Tuus Poloniae populus. Księga Jubileuszowa dedykowana Jego Ekscelencji Arcybiskupowi Józefowi Kowalczykowi Metropolicie Gnieźnieńskiemu Prymasowi Polski z okazji Złotego Jubileuszu Kapłaństwa*, red. A. Mazurek, Warszawa 2012, s. 13-21.

cezji: praskiej, ołomunieckiej, wrocławskiej oraz do diecezji: miśnieńskiej, berlińskiej i do wolnej prałatury pilskiej, a także terytorium diecezji gdańskiej i diecezji warmińskiej.

Z inicjatywą zorganizowania na tych terenach tymczasowego zarządu kościelnego wystąpił do Stolicy Apostolskiej prymas Polski kard. August Hlond, który po swym uwolnieniu z miejsca internowania (klasztor Wiedenbrück w diecezji Paderborn), przybył do Rzymu 24 kwietnia 1945 r. Na podstawie informacji zebranych w Paryżu i w Rzymie, przygotował wiele propozycji w sprawie odbudowy życia kościelnego i religijnego w Polsce¹. Omawiał je w Sekretariacie Stanu Stolicy Apostolskiej m.in. z sekretarzem Kongregacji do spraw Nadzwyczajnych Kościoła i szefem pierwszej sekcji Sekretariatu Stanu ks. prałatem Domenico Tardinim.

W jednym z załączników do pisma z 28 czerwca 1945 r. zawarł sugestie dotyczące rozwiązania niektórych kwestii administracji kościelnej. Odnośnie do zarządu kościelnego na ziemiach zachodnich i północnych stwierdził, że ordynariusz diecezji warmińskiej bp Maximilian Kaller został ewakuowany przez władze niemieckie, i dodał, że Niemcy opuścili terytorium diecezji, natomiast rząd warszawski rozpoczął jego zasiedlanie polskimi rolnikami. W stosunku do diecezji gdańskiej i diecezji chełmińskiej proponował ich zarząd powierzyć administratorowi apostolskiemu, ponieważ bp Karl M. Splett nie cieszył się dobrą opinią wśród polskich diecezjan. Zwrócił także uwagę, że dla diecezji wrocławskiej do powrotu z tułaczki biskupa Karola Radońskiego również należy mianować administratora apostolskiego, ponieważ większość członków kapituły zginęła podczas wojny i nie można będzie wybrać wikariusza kapitulnego. W przypadku terytoriów należących do archidiecezji wrocławskiej, diecezji berlińskiej i prałatury pilskiej, położonych na wschód od przyszłej polskiej granicy zachodniej, sądził, że powinny być oddane pod zarząd administratorów apostolskich z siedzibami w Opolu i w Pile. Sprawę zarządu kościelnego dla Spisza, Orawy i Cieszyna należało, jego zdaniem, rozpatrzyć na miejscu. Tymczasowy zarząd na terytoriach części archidiecezji i diecezji polskich, położonych w nowych granicach Polski, na zachód od linii Curzona, proponował powierzyć następującym osobom: ordynariuszowi diecezji łomżyńskiej bp. Stanisławowi Łukomskiemu część archidiecezji wileńskiej; biskupowi pomocniczemu diecezji pińskiej Karolowi Niemirze

¹ Archivio della Sacra Congregatio pro Negotiis Ecclesiasticis Extraordinariis (Arch. CNEE) Polonia 262 I Pismo z 28 VI 1945 (N. prot. 4167/45).

część diecezji pińskiej, ordynariuszowi przemyskiemu bp. Franciszkowi Bardziejczemu archidiecezji lwowskiej².

Wszystkie te propozycje i sugestie, dotyczące odbudowy życia religijnego w Polsce, zostały przedstawione papieżowi Piusowi XII, który 3 lipca 1945 r. podjął decyzję o udzieleniu kard. Hlondowi nadzwyczajnych pełnomocnictw (*facoltà specialissime*)³. Zredagowany w Kongregacji do spraw Nadzwyczajnych Kościoła projekt owych pełnomocnictw Ojciec św. zatwierdził w dniu 8 lipca 1945 r.⁴ Nadzwyczajne uprawnienia obejmowały całe terytorium polskie w granicach z 1939 r. i ziemie niemieckie przyłączone do Polski w 1945 r. Z uprawnień prymasa Polski dotyczących administracji kościelnej wyłączono prawo mianowania biskupów. Jednak w wypadku wakującej diecezji, jeśli jej zarządu nie będzie można powierzyć wikariuszowi kapitulnemu, uprawnienia pozwalały na mianowanie administratora apostolskiego *ad nutum Sanctae Sedis*. W takich sytuacjach wikariusze kapitulni i administratorzy apostołscy mieli posiadać wszelkie prawa biskupów rezydencjalnych⁵.

Prymas Hlond wyjechał z Rzymu 11 lipca 1945 r. Po przybyciu do Poznania, w dniu 20 lipca, stosunkowo szybko zorientował się w sytuacji społeczno-politycznej i religijnej kraju⁶. Najważniejszym problemem było zorganizowanie administracji kościelnej na ziemiach niemieckich przyłączonych do Polski, ponieważ na te tereny przybywali Polacy z centralnej Polski i z terytoriów położonych na wschód od linii Curzona. Nieliczni duchowni niemieccy, z których niewielu znało język polski, nie mogli zapewnić im dostatecznej opieki duszpasterskiej. Ponadto niemieckie władze diecezjalne niezbyt chętnie przyjmowały polskich księży i nie zawsze udzielały im, jak w przypadku diecezji warmińskiej, wyma-

² Arch. CNEE Polonia 262 I (N. prot. 4167/45), *Territori in o presso la Polonia, che hanno bisogno di venir affidati in regime ecclesiastico temporaneo*.

³ W odrębnych notach abp. Tardiniego czytamy: „Tutto sembra superato dalle facoltà specialissime” (nota z 1 lipca), „Sua Santità gli ha accordato le facoltà specialissime” (nota z 3 lipca). Arch. CNEE Polonia 262 I (N. prot. 4167/45).

⁴ Zob. notę abp. Tardiniego z 8 VII 1945 na minucie pisma do kard. Hlonda. Arch. CNEE Polonia 262 I (N. prot. 4167/45).

⁵ Dokument zawierający nadzwyczajne uprawnienia zob.: P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, t. 1, Poznań 1994, s. 16-17.

⁶ Zob. jego obszerne raporty na ten temat do Stolicy Apostolskiej. Arch. CNEE Polonia 262 I *Appunti sulla situazione politica in Polonia*, 26 VIII 1945 (załącz. nr 4 b, k. 42-50); *Cenni sulla situazione religiosa in Polonia*, 27 VIII 1945 (załącz. nr 4 c, k. 51-60).

ganej jurysdykcji⁷. Komunistyczne władze państwowe natomiast, ignorując niemieckie władze diecezjalne oraz ich jurysdykcję, administrowały kościelnymi dobrami ponemieckimi w sposób zupełnie dowolny. Tworzyły i obsadzały nowe parafie oraz deponowały i mianowały rektorów kościołów, popierając ostentacyjnie działalność tych duchownych, którzy opowiadali się za nowym ustrojem. Do biskupów i do prymasa zwracali się księża i wierni z licznymi prośbami o położenie kresu tym nadużyciom. Kardynał Hlond z pewnością wiedział także o rozkazach wydanych jednostkom Wojska Polskiego w czerwcu i w lipcu 1945 r. w sprawie szybkiego i skutecznego przeprowadzenia akcji wysiedleńczej na Dolnym Śląsku. Znał też publikacje prasowe, z których jednoznacznie wynikało, że duszpasterstwo na ziemiach przyłączonych do Polski będą mogli prowadzić jedynie księża Polacy.

W tej sytuacji kard. Hlond, po konsultacjach z biskupami polskimi, a szczególnie z metropolitą krakowskim arcybiskupem Adamem S. Sapiehą, na mocy nadzwyczajnych uprawnień zawartych w dekrecie Kongregacji do spraw Nadzwyczajnych Kościoła z 8 lipca 1945 r., na które w dobrej wierze się powoływał, postanowił utworzyć nowe jednostki administracyjne: w Opolu dla Śląska Opolskiego, we Wrocławiu dla Dolnego Śląska, w Gorzowie Wielkopolskim dla pozostałej części archidiecezji wrocławskiej, wolnej prałatury pilskiej i części diecezji berlińskiej, obejmującej Pomorze Zachodnie. Ich zarząd, a także rządy w diecezji gdańskiej i warmińskiej, postanowił powierzyć polskim administratorom apostolskim.

Dekretami z 15 sierpnia 1945 r. mianował pięciu administratorów apostolskich: ks. Andrzeja Wronkę (diecezja gdańska i chełmińska), ks. Teodora Bensch (Olsztyn – diecezja warmińska), ks. Bolesława Kominka (Opole), ks. Karola Milika (Wrocław) i ks. Edmunda Nowickiego (Gorzów Wielkopolski), którzy od 1 września mieli objąć rządy w powierzonych sobie diecezjach i jednostkach administracyjnych. Osobnymi dekrétami z 10 września 1945 r. powierzył, z dniem 1 października, jurysdykcję nad częścią archidiecezji ołomunieckiej (deka-

⁷ „Però i sacerdoti non li potevano seguire, perché non ricevevano da Frombork (Frauenburg) né il permesso di entrare né le facultà necessarie”. Arch. CNEE Polonia I Raport kard. Hlonda z 28 VIII 1945 (załącz. nr 4 d, k. 61-70): „Situazione religiosa sui nuovi territori della Repubblica Polacca ossia nelle terre già germaniche, che la Conferenza di Potsdam rilascio alla Polonia”, p. 1.

naty Głubczyce, Kietrz i Hulczyn) ks. Kominkowi, a nad częścią archidiecezji praskiej (komisariat Kłodzko) ks. Milikowi.

Nominacja administratorów apostolskich wymagała porozumienia się z ordynariuszami, którzy posiadali jurysdykcję na tych terytoriach. 12 sierpnia 1945 r. we Wrocławiu uzyskał od wikariusza kapitulnego ks. dr. Ferdynanda Piontka zrzeczenie się jurysdykcji nad częścią archidiecezji wrocławskiej, która znalazła się w nowych granicach Polski. Ordynariusz diecezji warmińskiej bp Maksymilian Kaller 16 sierpnia podpisał akt rezygnacji z rządów diecezją, zachowując tytuł biskupa warmińskiego. Następnego dnia deklarację zrzeczenia się jurysdykcji podpisał wikariusz generalny Wolnej Pałatury Pilskiej ks. Johann Bleske. Ordynariusz gdański bp Karl M. Splett, aresztowany 9 sierpnia, zrzekł się jurysdykcji 22 sierpnia. Od bp. Josefa Martina Nathana, delegata arcybiskupa ołomunieckiego, uzyskał zrzeczenie się jurysdykcji 15 września podczas wizyty w jego rezydencji w Branicach. Do pozostałych ordynariuszy archidiecezji i diecezji, których części terytoriów znalazły się w nowych granicach Polski, wysłał jedynie pisma z prośbą o zrzeczenie się jurysdykcji i z informacją o powierzeniu jej administratorom apostolskim⁸.

W myśl prawa kanonicznego kard. Hlond błędnie zinterpretował nadzwyczajne uprawnienia, które wprawdzie pozwalały na przekazanie zarządu wakującej diecezji administratorowi apostolskiemu, ale tylko w takim wypadku, kiedy nie można go było przekazać wikariuszowi kapitulnemu. W świetle prawa kanonicznego nie wszystkie diecezje, w których skład wchodziły interesujące nas terytoria, były wakujące i nie od wszystkich ordynariuszy uzyskał zrzeczenie się jurysdykcji. Ponadto Stolica Apostolska miała zastrzeżenia odnośnie do dobrowolnego charakteru tych aktów. Kard. Hlond przyznał, że popełnił błąd, sądząc na podstawie przeprowadzonych w Rzymie rozmów z ks. prałatem Tardinim, że jego postępowanie było zgodne z intencjami Stolicy Apostolskiej⁹. W konsekwencji 4 marca 1946 r. papież Pius XII odwołał nadzwyczajne uprawnienia kard. Hlonda, ale

⁸ Byli to: ordynariusz ołomuniecki abp Leopold Prečan, wikariusz kapitulny archidiecezji praskiej ks. Teofil Opatrny; delegat arcybiskupa praskiego na komisariat kłodzki ks. Franz Xaver Monse, ordynariusz diecezji berlińskiej bp Konrad von Pressing. Zob. także: Arch. CNEE Polonia 262 I Kard. Hlond do Sekretariatu Stanu z 29 sierpnia i 22 września 1945 (N. prot. 7040/45 i N. prot. 6985/45).

⁹ Więcej na ten temat zob.: *Sprawozdanie kard. A. Hlonda, Prymasa Polski dla Watykańskiego Sekretariatu Stanu w sprawie administracji kościelnej na Ziemiach Odzyskanych*, w: P. Raina, *Kościół w PRL*, t. 1, s. 46-68.

jednocześnie jemu i kard. A.S. Sapieszce udzielił nowych uprawnień. Administratorom apostolskim mianowanym przez kard. Hlonda *Stolica Apostolska* nie przyznała praw, przysługujących biskupom rezydencjalnym, uznając ich jedynie za wikariuszy generalnych lub delegatów prymasa Polski, arcybiskupa gnieźnieńskiego i warszawskiego. 7 maja 1946 r. Ojciec św. mianował ordynariuszem diecezji chełmińskiej ks. Kazimierza Kowalskiego, a ks. A. Wronkę – administratorem apostolskim *ad nutum Sanctae Sedis* diecezji gdańskiej. Papieska nominacja ks. Wronki na administratora apostolskiego oznaczała, zdaniem Sekretariatu Stanu, początek zaprowadzania nowej organizacji kościelnej na ziemiach zachodnich i północnych¹⁰. Ks. Wronka jednak nadal był traktowany tak jak pozostali administratorzy, mianowani przez kard. Hlonda. Nie zostali oni wyniesieni do godności protonotariuszy apostolskich *ad instar participantium*, o co prosił Ojciec św. kard. Hlond. Nie otrzymywali *facultates quinquennales* bezpośrednio z Kongregacji Konsystorialnej, lecz za pośrednictwem prymasa. W sierpniu 1948 r. odradzono im złożenie wizyty *ad limina Apostolorum*. W urzędowej korespondencji Sekretariatu Stanu, dotyczącej administracji i administratorów, pomijano także przymiotnik „apostolski”, zastępując go określeniem „kościelny”¹¹.

Po śmierci kard. Hlonda w 1948 r. komunistyczne władze rozpoczęły walkę z Kościołem. Rząd PRL, dążąc do likwidacji stanu tymczasowości w rządach kościelnych na ziemiach zachodnich i północnych, 26 stycznia 1950 r. usunął wszystkich administratorów apostolskich i ich wikariuszów generalnych ze swych siedzib i polecił radom konsultorów diecezjalnych wybranie wikariuszy kapitulnych z kręgu duchownych popierających ówczesne władze¹². Prymas Polski abp Stefan Wyszyński, nie chcąc dopuścić do niepokoju i ewentualnych rozłamów w Kościele, udzielił wybranym w ten sposób wikariuszom kapitulnym jurysdykcji, mianując ich swoimi wikariuszami generalnymi¹³.

¹⁰ Arch. CNEE Polonia 262 II Minuta pisma mons. Tardiniego do prefekta Kongregacji Konsystorialnej kard. R. C. Rossi z 26 XI 1946 N. prot. 8485/46.

¹¹ Dokumentację tych kwestii zob.: Arch. CNEE Polonia 262 II.

¹² *Komunikat prasowy Rządu o likwidacji stanu tymczasowości w administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich*, 27 I 1951, w: P. Raina, *Kościół w PRL*, t. 1, s. 283-284. Wyjątkiem był ks. Wojciech Zink w Olsztynie, który po reaktywowaniu kapituły katedralnej został wybrany na wikariusza kapitulnego, ale 3 X 1953 r. on również został aresztowany.

¹³ *List Prymasa S. Wyszyńskiego do Prezydenta Bieruta w sprawie organizacji kościelnej na Ziemiach Odzyskanych. Warszawa, 6 II 1951*, w: P. Raina, *Kościół w PRL*, t. 1, s. 284-295.

W 1951 r., na prośbę prymasa Polski, Stolica Apostolska mianowała biskupów tytularnych, którzy mieli zastąpić dotychczasowych wikariuszy generalnych bez święceń biskupich. Niestety, władze państwowe nie pozwoliły na objęcie przez nich rządów. Nastąpiło to dopiero w 1956 r. Wówczas rządy w poszczególnych jednostkach administracji kościelnej na ziemiach zachodnich i północnych objęli: w diecezji gdańskiej bp Edmund Nowicki, biskup koadiutor *sedi datus*; w diecezji warmińskiej bp Tomasz Wilczyński; w Administracji Apostolskiej Śląska Opolskiego bp Franciszek Jop; w Administracji Apostolskiej Dolnego Śląska we Wrocławiu bp Bolesław Kominek i w Administracji Apostolskiej Kamieńskiej, Lubuskiej i Prałatury Piłskiej w Gorzowie Wielkopolskim – bp Teodor Bensch. Status prawny biskupów administratorów, w świetle Kodeksu Prawa Kanonicznego, nie różnił się od statusu administratorów mianowanych przez kard. Hlonda. Nadal pozostawali oni wikariuszami generalnymi kard. Stefana Wyszyńskiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego, prymasa Polski, ale „na mocy uprawnień nadanych im przez prymasa Polski dekretemi z dnia 1 i 10 grudnia 1956 roku – korzystali z uprawnień biskupów rezydencjalnych”¹⁴. W 1964 r. zmieniła się sytuacja prawna jedynie w diecezji gdańskiej, gdzie po śmierci bp. K.M. Spletta (5 marca 1964) biskupem rezydencjalnym został bp E. Nowicki.

Starania prymasa Polski o nadanie biskupom administratorom statusu administratorów apostolskich przyśpieszyły decyzję Ojca św. Pawła VI, który 22 maja 1967 r. dotychczasowych rządców w administracjach kościelnych w Opolu, we Wrocławiu, w Gorzowie i w Olsztynie, mianował administratorami apostolskimi *ad nutum Sanctae Sedis* z pełnymi prawami biskupów rezydencjalnych¹⁵. Tym samym te cztery ośrodki stały się administracjami apostolskimi.

Podpisanie 7 grudnia 1970 r. traktatu polsko-niemieckiego, uznającego granicę na Odrze i Nysie Łużyckiej, oraz jego ratyfikacja przez Bundestag 3 czerwca 1972 r. pozwoliły na przeprowadzenie pełnej stabilizacji administracji kościelnej na ziemiach zachodnich i północnych. Uczynił to papież Paweł VI bullą *Episcoporum Poloniae coetus* z 28 czerwca 1972 r. W miejsce dotychczasowych okręgów kościelnych (administracji apostol-

¹⁴ *Komunikat Sekretariatu Episkopatu Polski o nominacji administratorów apostolskich na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Warszawa, 3 VII 1967*, w: P. Raina, *Kościół w PRL*, t. 2, Poznań 1995, s. 436.

¹⁵ Tamże, s. 436-437.

szych) ustanowił cztery nowe diecezje: opolską, gorzowską, szczecińsko-kamińską i koszalińsko-kołobrzeską, oraz dostosował kościelne struktury organizacyjne do wymogów duszpastersko-administracyjnych. Granice archidiecezji wrocławskiej i pozostałych diecezji, określone w bulli *Episcoporum Poloniae coetus*, w porównaniu z granicami odpowiadających im administracjom, właściwie pozostały bez większych zmian. Przy określaniu granic *Stolica Apostolska* nie odwoływała się do terytoriów administracji ustanowionych przez kard. Hlonda, ale do przedwojennych struktur kościelnych i do aktualnych państwowych podziałów administracyjnych¹⁶.

Diecezja opolska z siedzibą biskupa w Opolu objęła części województwa opolskiego i katowickiego z archidiecezji wrocławskiej oraz polskie części archidiecezji praskiej. Diecezja gorzowska, ze stolicą biskupią w Gorzowie Wielkopolskim, otrzymała terytorium województwa zielonogórskiego, które odłączono od archidiecezji wrocławskiej, od diecezji berlińskiej i od prałatury pilskiej, oraz terytorium powiatu Trzcianka i miasta Piły, wyłączonych z prałatury pilskiej. Granice diecezji szczecińsko-kamińskiej, ze stolicą w Szczecinie, objęły terytorium województwa szczecińskiego odłączone od diecezji berlińskiej. Diecezja koszalińsko-kołobrzaska, z siedzibą biskupa w Koszalinie, objęła terytorium województwa koszalińskiego i powiatu Lębork oraz parafii Kostkowo i Wierzchucino, leżących na terenie województwa gdańskiego. Terytoria te zostały wyłączone z diecezji berlińskiej i prałatury pilskiej. Bulla potwierdzała również terytorium archidiecezji wrocławskiej, w którego skład weszły z archidiecezji praskiej dekanaty: Bystrzyca Kłodzka, Kłodzko, Nowa Ruda i Polanica Zdrój, a z diecezji miśnieńskiej parafie: Biedrzychowice, Bogatynia, Działoszyn, Krzewina, Opolno Zdrój i Zatonie.

Dotychczasowi administratorzy apostołscy i dwaj biskupi pomocniczy z administracji apostołskiej w Gorzowie otrzymali bulle nominacyjne na biskupów rezydencjalnych: abp Bolesław Kominek (archidiecezja wrocławska), bp Franciszek Jop (diecezja opolska), bp Wilhelm Pluta (diecezja gorzowska), bp Jerzy Stroba (diecezja szczecińsko-kamińska), bp Ignacy Jeż (diecezja koszalińsko-kołobrzaska) i bp Józef Drzazga (diecezja warmińska).

Postanowienia bulli *Episcoporum Poloniae coetus* z 1972 r. zmieniały także ustrój metropolitalny Kościoła w Polsce. Archidiecezja wrocławska

¹⁶ Por. J. Pietrzak, *Działalność kard. Augusta Hlonda jako wysłannika papieskiego na Ziemiach Odzyskanych w 1945 r.*, „Nasza Przeszłość” 42(1974), s. 228-233.

została metropolią dla diecezji opolskiej i diecezji gorzowskiej. Diecezje: szczecińsko-kamieńska, koszalińsko-kołobrzewska i gdańska weszły w skład metropolii gnieźnieńskiej, a diecezja warmińska została sufraganią metropolii warszawskiej¹⁷.

Prymas Polski kard. August Hlond prawdopodobnie nie skorzystał z nadzwyczajnych uprawnień odnośnie do zarządu kościelnego na terenach archidiecezji wileńskiej i lwowskiej oraz diecezji pińskiej, których stolice z większością terytoriów pozostały w Związku Radzieckim. Na tych ziemiach bowiem w proces tworzenia nowych ośrodków administracji kościelnej zaangażowani byli ich dotychczasowi ordynariusze.

Do okręgu białostockiego, należącego do archidiecezji wileńskiej, już 15 lipca 1945 r. przybył metropolita wileński abp Romuald Jałbrzykowski, który w Białymstoku zorganizował ośrodek administracji kościelnej z kurią i sądem arcybiskupim. Wkrótce przybyli tam członkowie kapituły katedralnej. Tę jednostkę administracyjną, obejmującą 51 parafii, zaczęto określać mianem archidiecezji w Białymstoku. Po śmierci abp. Jałbrzykowskiego (19 czerwca 1955) rządy sprawowali w niej kolejni wikariusze kapitułni, których Stolica Apostolska po pewnym czasie mianowała administratorami apostolskimi. Niektórzy z nich byli także biskupami tytularnymi¹⁸. Ojciec św. Jan Paweł II, podczas wizyty w Białymstoku 5 czerwca 1991 r., ogłosił utworzenie nowej diecezji białostockiej i jej rządy powierzył dotychczasowemu administratorowi apostolskiemu bp. Edwardowi Kisielowi, którego jednocześnie mianował biskupem rezydencjalnym¹⁹.

¹⁷ Paweł VI, *Bulla Episcoporum Poloniae coetus*, „Chrześcjanin w Świecie” 5(1973), z. 2, s. 90-92; zob. też: *Komunikat Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski w sprawie kanonicznego uregulowania organizacji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, w: P. Raina, *Kościół w PRL*, t. 2, s. 594-596.

¹⁸ T. Krahel, *Archidiecezja białostocka*, w: *Spis kościołów i duchowieństwa archidiecezji białostockiej – 1998*, Białystok 1998, s. 25-26.

¹⁹ „Bracia i Siostry, na zakończenie tej podniosłej liturgii eucharystycznej pragnę jeszcze zwrócić się do Was ze słowami o znaczeniu kościelnym i kościelno-administracyjnym. Mając na względzie racje duszpasterskie, ustanawiam dziś dwie diecezje w tym rejonie Polski: diecezję białostocką ze stolicą w Białymstoku, obejmującą teren tej części archidiecezji wileńskiej, która znajduje się w obecnych granicach Rzeczypospolitej Polskiej. Biskupa Edwarda Kisiel, dotychczasowego administratora apostolskiego, mianuję biskupem diecezji białostockiej. Kościół pod wezwaniem Wniebowzięcia najświętszej Maryi Panny w Białymstoku staje się katedrą biskupa i diecezji”. *Homilia podczas Mszy Świętej z beatyfikacją Sługi Bożej Bolesławy Lament*. Białystok, 5 czerwca 1991, w: Jan Paweł II, *Czwarta pielgrzymka Jana Pawła II do Polski. Przemówienia. Dokumentacja*, tekst autoryzowany, Poznań–Warszawa 1991 s. 109.

Ordynariusz diecezji pińskiej bp Kazimierz Bukraba, przebywający od stycznia 1945 r. w Łodzi, ustanowił ośrodkiem administracyjnym dla pozostałej w granicach Polski części diecezji (33 parafie) Bielsk Podlaski. Rządy w jego imieniu sprawował wikariusz generalny ks. prałat Henryk Humnicki, proboszcz parafii Narodzenia NMP i dziekan biański. Po śmierci bp. Bukraby (7 maja 1946) ks. Humnicki został wikariuszem kapitulnym, a następnie administratorem apostolskim. W 1950 r. nominację na administratora apostolskiego otrzymał ks. infułat Michał Krzywicki, który przeniósł kurię diecezjalną do Drohiczyna. Na określenie tej jednostki administracyjnej zaczęto używać nazwy: diecezja w Drohiczynie. Władze państwowe jej nie uznawały, a nawet planowano jej likwidację. Od 1967 r. rządy w diecezji sprawował administrator apostolski bp Władysław Jędruszek. Podczas wizyty w Białymstoku 5 czerwca 1991 r. Jan Paweł II ogłosił ustanowienie nowej diecezji drohiczynskiej. Jej dotychczasowego administratora apostolskiego mianował biskupem diecezjalnym²⁰.

Godny uwagi jest fakt, że w powojennej rzeczywistości rządcy archidiecezji w Białymstoku, diecezji łomżyńskiej i diecezji w Drohiczynie podtrzymywali, istniejące od bulli *Vixdum Poloniae unitas*, więzi metropolitalne. Te trzy jednostki czuły się spadkobiercami tradycji wileńskiej prowincji kościelnej i przez długi czas były punktem odniesienia dla wiernych pozostałych poza wschodnimi granicami Polski. Przeprowadzanie wspólnych uroczystości i akcji duszpasterskich, współpraca kapłanów z przygranicznych parafii, częste spotkania profesorów wyższych seminariów duchownych na konferencjach i sesjach naukowych oraz utworzenie i wydawanie „Studiów Teologicznych” napawały nadzieją na szybkie osadzenie tych relacji w ramach właściwego ustroju metropolitalnego²¹.

W nowych granicach Polski pozostała także niewielka część terytorium archidiecezji lwowskiej: dekanat lubaczowski i części dekanatów bełskiego i żółkiewskiego – w sumie 22 parafie. Zarządzał nimi metropolita lwowski abp Eugeniusz Baziak (22 lutego 1944 – 15 czerwca 1962), który w 1946 r.

²⁰ „Mając na względzie racje duszpasterskie, ustanawiam dziś dwie diecezje w tym rejonie Polski [...] Po drugie, diecezję drohiczynską ze stolicą w Drohiczynie, obejmującą teren tej części diecezji pińskiej, która znajduje się w obecnych granicach Rzeczypospolitej Polskiej. Biskupa Władysława Jędruszka, dotychczasowego administratora apostolskiego, mianuję biskupem diecezji drohiczynskiej. Kościół pod wezwaniem Przenajświętszej Trójcy w Drohiczynie staje się katedrą biskupa i diecezji. Pasterzom i ludowi Bożemu tych dwóch diecezji z serca błogosławień”. Tamże, s. 109.

²¹ T. Krahel, *Archidiecezja białostocka*, s. 22.

na skutek szykan władz sowieckich opuścił Lwów i zamieszkał w Lubaczowie, przenosząc tam także kurię archidiecezjalną. Po pewnym czasie abp Baziak udał się do Wrocławia, a w 1950 r. przybył do Krakowa, gdzie został mianowany arcybiskupem – koadiutorem kard. A.S. Sapiehy. Rządy w archidiecezji w Lubaczowie sprawował przez swego wikariusza generalnego. W 1951 r., po śmierci kard. Sapiehy, Stolica Apostolska mianowała abp. Baziaka administratorem apostolskim archidiecezji krakowskiej. Po dwóch latach został on internowany i dopiero w 1956 r. powrócił do Krakowa. Papiież Jan XXIII w 1962 r. mianował abp. Baziaka arcybiskupem metropolitą archidiecezji krakowskiej i administratorem archidiecezji lwowskiej. Po jego śmierci (15 czerwca 1962 r.) archidiecezją w Lubaczowie zarządzali wikariusze kapitulni i administratorzy apostolscy: ks. Michał Orliński (1962-1964), ks. Jan Nowicki (1964-1973, od 1968 biskup tytularny), bp Marian Rechowicz (1973-1983), ks. Stanisław Cały (1983-1984), bp Marian Jaworski (1984-1992), którego w 1991 r. Jan Paweł II mianował arcybiskupem metropolitą archidiecezji lwowskiej ze stolicą we Lwowie²². W 1992 r. terytorium archidiecezji w Lubaczowie weszło w skład nowo utworzonej diecezji zamojsko-lubaczowskiej.

W interesującym nas okresie dokonywały się także zmiany w ustroju metropolitalnym. Na mocy dekretu Kongregacji do spraw Nadzwyczajnych z 4 marca 1946 r. została zawieszona *pro hac vice* unia personalna między archidiecezją gnieźnieńską i poznańską, ustanowiona na mocy bulli *De salute animarum* w 1821 r. Archidiecezja gnieźnieńska została połączona unią personalną z archidiecezją warszawską, a ich ordynariuszem został kard. August Hlond, prymas Polski. W dniu 6 kwietnia zrzekł się on rządów archidiecezją poznańską i w uroczystość Wniebowstąpienia Pańskiego (30 maja 1946) dokonał ingresu do prokatedry warszawskiej, a następnego dnia objął rządy w archidiecezji. Jego następcą na stolicy arcybiskupiej w Poznaniu został abp Walenty Dymek. Dwa lata później, przy nominacji abp. Stefana Wyszyńskiego na stolicę arcybiskupie w Gnieźnie i w Warszawie, powtórnie zawieszono unię personalną między archidiecezjami gnieźnieńską i poznańską. Archidiecezja gnieźnieńska pozostała metropolią, natomiast w odniesieniu do archidiecezji poznańskiej pojawiły się głosy, że utraciła prawa metropolitalne, ponieważ nie posiadała żadnej diecezji sufraganalnej. Wątpliwości dotyczące tej kwestii wyjaśniła Stolica

²² Zob. *Annuario Pontificio per L'Anno 1990*, Città del Vaticano 1990, s. 374; *Annuario Pontificio per L'Anno 1991*, Città del Vaticano 1991, s. 387-388.

Apostolska w okresie rządów abp. Antoniego Baraniaka, potwierdzając 28 listopada 1972 r. prawa metropolitalne nabyte w 1821 r. przez archidiecezję poznańską, chociaż nadal nie posiadała ona sufraganii²³.

Od 1972 r., po bulli Pawła VI *Episcoporum Poloniae coetus*, kościelne struktury organizacyjne obejmowały 5 metropolii z 5 archidiecezjami i 17 diecezjami, a także 2 diecezje i 3 administracje apostolskie, które formalnie nadal należały do swych dawnych, ale wakujących metropolii (Wilno i Lwów), ze stolicami znajdującymi się poza granicami Polski. Metropolię gnieźnieńską tworzyła archidiecezja gnieźnieńska z 5 diecezjami: chełmińską, włocławską, gdańską, szczecińsko-kamieńską i koszalińsko-kołobrzeską. W skład metropolii warszawskiej wchodziła archidiecezja warszawska z 6 diecezjami: plocką, łódzką, sandomierską, lubelską, siedlecką i warmińską. Metropolia krakowska pozostała bez zmian. Tworzyła ją archidiecezja krakowska z 4 diecezjami: tarnowską, kielecką, częstochowską i katowicką. Metropolia wrocławska obejmowała archidiecezję wrocławską z 2 diecezjami: opolską i gorzowską. Metropolię poznańską tworzyła jedynie archidiecezja poznańska. Diecezja łomżyńska i administracje apostolskie w Białymstoku i w Drohiczyźnie formalnie należały do metropolii wileńskiej, a diecezja przemyska i administracja apostolska w Lubaczowie należały do łańciskiej metropolii lwowskiej. Utworzenie diecezji białostockiej i drohiczyńskiej w 1991 r. nie wpłynęło na ich przynależność metropolitalną, która zmieniła się dopiero w 1992 r. po ukazaniu się bulli Jana Pawła II *Totus Tuus Poloniae populus*. Podobnie było w przypadku diecezji przemyskiej i administracji apostolskiej w Lubaczowie. Pomimo, że administrator apostolski w Lubaczowie bp Marian Jaworski w 1991 r. został mianowany arcybiskupem metropolitą lwowskim, zmiany w przynależności metropolitalnej nastąpiły dopiero w 1992 r.²⁴

Po II wojnie światowej władze komunistyczne w Polsce nie pozwoliły na odbudowę i rozwój struktur organizacyjnych Ordynariatu Polowego oraz Kościoła greckokatolickiego, Kościoła ormiańskiego i obrządku bizantyjsko-słowiańskiego (neounii).

²³ S. Napierała, *Nowe potwierdzenie metropolii poznańskiej przez Stolicę Apostolską*, w: L. Bielerzewski (red.), *W służbie Kościoła Poznańskiego. Księga Pamiątkowa na 70-lecie urodzin arcybiskupa metropolity dr. Antoniego Baraniaka*, Poznań–Warszawa–Lublin 1974, s. 312-315.

²⁴ Zob. *Dekret Nuncjatury Apostolskiej w Polsce*, „Zamojski Informator Diecezjalny” 1992, nr 1-2, s. 11.

W strukturach wojskowych funkcjonował wprawdzie Dziekanat Generalny Wojska Polskiego, ale dziekan generalny pełnił jedynie funkcje administracyjne. Otrzymywał on jurysdykcję od prymasa Polski, natomiast kapelanom, pracującym w ośrodkach duszpasterstwa wojskowego, jurysdykcji udzielał biskupi diecezjalni²⁵. Dopiero w 1991 r. Ojciec św. Jan Paweł II, dekretem Kongregacji ds. Biskupów (21 stycznia 1991), przywrócił Ordynariat Polowy w Polsce. Jednocześnie powołał na stanowisko biskupa polowego Wojska Polskiego bp. Sławoja Leszka Głódzia. Z polecenia Ojca św. Kongregacja ds. Biskupów, dekretem z 21 stycznia 1991 r., ogłosiła także *Statut Ordynariatu Wojskowego czyli Polowego w Polsce*²⁶. Na jego podstawie biskup polowy przystąpił do organizowania struktur duszpasterstwa wojskowego²⁷.

Struktury organizacyjne Kościoła greckokatolickiego w II Rzeczypospolitej obejmowały archidiecezję (metropolię) lwowską, dwie diecezje sufraganealne: przemyską i stanisławowską, oraz administrację apostolską Łemkowszczyzny. Po II wojnie światowej w nowych granicach Polski znalazła się jedynie część diecezji przemyskiej i administracja apostolska Łemkowszczyzny. Ordynariusza diecezji przemyskiej, bp. Józefa Kocyłowskiego, 25 czerwca 1946 r. aresztowano i wywieziono do Lwowa, a następnie do Kijowa, gdzie torturowany, zmarł 17 listopada 1947 r. Podobny los spotkał jego biskupa pomocniczego Grzegorza Łakotę, który został aresztowany 26 czerwca 1946 r. i wywieziony na zesłanie do Workuty, gdzie zmarł 12 listopada 1950 r. Na terytorium administracji apostolskiej Łemkowszczyzny pracowało trzech wikariuszy generalnych, mianowanych przez administratora apostolskiego ks. Aleksandra Malinowskiego, który w 1945 r. wyjechał do Anglii. W 1946 r. jeden z wikariuszy wyjechał do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, a dwóch pozostałych polskie władze przesiedliły na Ziemię Odzyskane w ramach Akcji „Wisła”. W ten sposób przed 1947 r. unicestwiono hierarchię Kościoła greckokatolickiego w Polsce.

Wprawdzie 10 grudnia 1946 r. uprawnienia delegata Stolicy Apostolskiej do opieki nad grekokatolikami otrzymał prymas Polski kard. August Hlond, który pomagał kapłanom, udzielając im prawa birytualizmu i za-

²⁵ *Rys historyczny duszpasterstwa wojskowego w Polsce*, „Schematyzm Ordynariatu Polowego Wojska Polskiego 1994”, Warszawa 1994, s. 55.

²⁶ Zob. *Dokumenty Stolicy Apostolskiej przywracające Ordynariat Polowy w Polsce*, tamże, s. 65-72.

²⁷ S.L. Głódź, *Instrukcja Biskupa Polowego o strukturze duszpasterskiej Ordynariatu Polowego Wojska Polskiego z 7 XII 1922*, tamże, s. 73-83.

trudniąc w parafiach rzymskokatolickich. Mianował nawet ks. Bazylego Hrynyka wikariuszem generalnym diecezji przemyskiej (31 marca 1947), a ks. Andrzeja Zubkę wikariuszem generalnym dla administracji apostołskiej Łemkowszczyzny (1 kwietnia 1947), ale duchowieństwo i wiernych przesiedlono na Ukrainę lub, w ramach Akcji „Wisła”, wywieziono na ziemie zachodnie i północne. Świątynie, budynki, majątki ziemskie i całe uposażenie, będące własnością Kościoła grekokatolickiego, znacjonalizowano. Kościół grekokatolicki na terytorium diecezji przemyskiej i na Łemkowszczyźnie został prawie całkowicie zniszczony.

Z uprawnień delegata Stolicy Apostolskiej, po śmierci kard. Hlonda, korzystał także jego następca kard. Stefan Wyszyński, który do spraw grekokatolików w Polsce mianował dwóch referentów: ks. Bazylego Hrynyka i ks. Mikołaja Deńko. Po 1956 r. podjęto działania, które miały na celu odrodzenie i odbudowę Kościoła grekokatolickiego. Pomimo negatywnego nastawienia władz państwowych tworzono ośrodki kultu dla grekokatolików, zaczęto kształcić seminarzystów w łacińskich seminariach duchownych i rozwijać duszpasterstwo. W 1967 r. kard. Wyszyński mianował wikariusza generalnego dla wiernych obrządku grekokatolickiego w osobie ks. mitrata B. Hrynyka, a od 1977 r. ks. mitrata Stefana Dziubiny. W 1981 r. Stolica Apostolska powołała prymasa Polski abp. Józefa Glempa na delegata dla grekokatolików w Polsce z prawami ordynariusza. W tym samym roku (22 grudnia 1981) abp J. Glemp mianował dwóch wikariuszy generalnych: o. Jozafata Romanka dla wikariatu północnego (dekanaty Koszalin i Olsztyn) oraz ks. Jana Martyniaka dla wikariatu południowego (dekanaty Wrocław i Przemyśl). Dzięki zaangażowaniu prymasa Polski kard. Glempa i obydwu wikariuszy generalnych Kościół grekokatolicki w Polsce zaczął się intensywnie rozwijać. W 1983 r. posiadał już 70 ośrodków duszpasterskich, w których pracowało 47 kapłanów.

W 1989 r. podpisane zostało porozumienie między Kościołem katolickim a władzami państwowymi w Polsce, w którym uznano, że w Kościele istnieją różne obrządki, i na tej podstawie obrządek grekokatolicki otrzymał osobowość prawną. Ks. Jan Martyniak 28 lipca 1989 r. został mianowany przez Stolicę Apostolską biskupem tytularnym Vardemissy, pozostając nadal wikariuszem generalnym prymasa Polski dla grekokatolików w Polsce. Dwa lata później (16 stycznia 1991) bp Martyniak otrzymał nominację na biskupa ordynariusza grekokatolickiej diecezji przemyskiej. Decyzją tą Stolica

Apostolska rozpoczęła przywracanie zniszczonych przez władze komunistyczne struktur organizacyjnych Kościoła grekokatolickiego w Polsce²⁸.

Ormiańska archidiecezja lwowska w II Rzeczypospolitej obejmowała duchowieństwo i wiernych mieszkających na terytorium całej Polski. Po śmierci abpa Józefa Teodorowicza (4 grudnia 1938) archidiecezją zarządzał wikariusz kapitulny ks. Dionizy Kajetanowicz, który w 1944 r. został wywieziony na Syberię, gdzie zmarł 18 listopada 1954 r., prawdopodobnie został otruty. Po II wojnie światowej większość ocalałych wyznawców Kościoła ormiańskiego przebywała na Ziemiach Odzyskanych. Posługę duszpasterską sprawował wobec nich ks. F. Jakubowicz, w kościele św. Idziego w Krakowie. W 1957 r. ordynariuszem dla wiernych Kościoła ormiańskiego w Polsce Stolica Apostolska mianowała prymasa Polski kard. S. Wyszyńskiego, po którym urząd ten przejął jego następca kard. J. Glemp. Kard. Wyszyński w 1966 r. utworzył stanowisko dziekana duszpasterstwa ormiańskiego, na które powołał ks. Kazimierza Romaszkana, posługującego wiernym w kościele Świętej Trójcy w Gliwicach. Kard. Glemp w 1985 r. mianował swoim wikariuszem generalnym ks. Kazimierza Filipiaka (w kościele św. Piotra i Pawła w Gdańsku), a w 1992 r. erygował ormiańską parafię personalną, obejmującą całą Polskę, z siedzibą w Gliwicach²⁹.

Konkordat z 1925 r. i bulla cyrkumskrypcyjna *Vixdum Poloniae unitas* z 28 października 1925 r. nie wymieniały wśród obrządków Kościoła katolickiego w Polsce obrządku bizantyjsko-słowiańskiego, czyli tzw. neonii. Kilkadziesiąt parafii tego obrządku pod względem jurysdykcyjnym podlegało biskupom łacińskim, którzy do ich zarządu najczęściej powoływali osobnych wikariuszy generalnych. W 1931 r. Stolica Apostolska powołała dla tego obrządku wizytatora apostolskiego bpa Mikołaja Czarneckiego. Po II wojnie światowej w granicach Polski pozostało tylko kilka parafii, ale i te uległy likwidacji z wyjątkiem parafii w Kostomłotach nad Bugiem. Duchowieństwo i wierni tego obrządku podlegali jurysdykcji prymasa Polski³⁰.

²⁸ J. Martyniak, *Kościół grekokatolicki w Polsce w pięćdziesięcioleciu powojennym (1945-1995)*, w: J. S. Gajek, S. Nabywaniec (red.), *Unia Brzeska z perspektywy czterech stuleci*, Lublin 1998, s. 225-235.

²⁹ M. Długosz, P. Scholz, *Ormiański Kościół katolicki*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. XIV, Lublin 2010, kol. 817-820.

³⁰ S. Nabywaniec, *Neounia*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. XIII, Lublin 2009, kol. 923-925.

The Administrative Structure of the Church in Poland before the Bull *Totus Tuus Poloniae Populus*

Summary

Formed under the provisions of the Concordat of 1925 and the circumscription *Vixdum Poloniae unitas* Bull, the administrative structure of the Catholic Church in Poland survived until the Second World War. The political decisions made at Yalta and Potsdam caused a significant shift in Poland's eastern and north-western borders, which created the need for changes in the organization and management of the Church, not only in these territories. Moreover, this need was due to the painful legacy of the Second World War, and – due to the exceptional situation – temporary solutions. Hence, the initiative to resolve pressing problems in this respect was made by Poland's Primate Cardinal August Hlond, who in consultation with the Secretariat of State of the Holy See and by extraordinary power of attorney, after consultation with the Polish bishops, 'tidied up' ecclesiastical affairs in the country.

After all, the most important project was the organization of the so-called administration of the reclaimed lands, to which displaced Poles arrived from central and south-eastern Poland, and where – as a result of unresolved jurisdiction dependencies – this led to arbitrariness and abuses by the authorities of the communist state. In such a situation, Cardinal A. Hlond established new administrative units in Opole, Wrocław, Gorzów Wielkopolski and established administrators for them as well as for the Dioceses of Gdansk, Chełm and Warmia. In the eastern lands, where Poland only had small fragments of the Archdiocese of Lviv, Vilnius and the diocese of Pinsk, the organization of new centers in Lubaczów, Białystok and Drohiczyń was undertaken by the existing ordinaries, and after their death, by successive capitular vicars and apostolic administrators. Further normalization of church organization took place on Polish territory under the authority of the *Episcoporum Poloniae coetus* Bull in 1972, the visit of Pope John Paul II in 1991 and the *Totus Tuus Poloniae Populus* Bull in 1992. At the same time, the Military Ordinariate and the regular structure of the Greek Catholic Church and the Armenian Church in Poland were restored.